

DANUTA KOWALSKA

OSOBLIWOŚCI LEKSYKALNE W *PSAŁTERZU DAWIDOWYM* MIKOŁAJA REJA

Maria Karpluk podczas konferencji zorganizowanej w Łodzi w roku 2004 z okazji pięćsetnej rocznicy urodzin Mikołaja Reja, podsumowując stan badań nad językiem twórcy, zwróciła między innymi uwagę na leksykalne nowatorstwo Reja, przypominając badania zapoczątkowane przed laty przez Władysława Kuraskiewicza:

Zgromadziwszy ogromną liczbę informacji leksykalnych oraz ilościowych na temat języka Reja, nie zdążył ich prof. Kuraskiewicz wyzyskać dla przedstawienia wszechstronnego opisu języka pisarza, opisu, w którym funkcjonalna charakterystyka stylu zostałyby również należycie uwzględniona¹.

Kuraskiewicz z pierwszych dziesięciu tomów *Słownika polszczyzny XVI wieku* (od *a* do *korzyść*) wydobył 151 haseł pochodzących wyłącznie z tekstów Reja, nieznanymi innym autorom szesnastowiecznym². Najwięcej osobliwych wyrazów (105)³ pochodziło z *Postylli*, *Wizerunku* i *Zwierciadła*, w pozostałych utworach było ich zaledwie 46. W tej grupie znalazły się tylko 4 hasła z *Psałterza Dawidowego*: *azażli*, *bezkończony*, *chłubliwość*, *chłubliwie*⁴. Karpluk, analizując te leksykalne osobliwości Rejowego języka, tak o nich pisała:

Czytelnik może być nieco rozczarowany: ponad 40 to zdrobnienia, dużo znaczeń przenośnych, zapożyczeń, terminów specjalnych, chyba przypadkiem w SPXVI poza cy-

Dr hab. DANUTA KOWALSKA – adiunkt Katedry Historii Języka Polskiego w Instytucie Języka Polskiego Uniwersytetu Łódzkiego; adres do korespondencji: Uniwersytet Łódzki, Katedra Historii Języka Polskiego, ul. Pomorska 171/173, 91-404 Łódź; e-mail: danutakowalska@uni.lodz.pl

¹ M. KARPLUK, *Stan badań nad językiem Mikołaja Reja – osiągnięcia i postulaty*, w: *Mikołaj Rej – w pięćsetlecie urodzin*, cz. 1: *Humanizm, reformacja, retoryka i język*, red. J. Okoń, Łódź 2005, s. 282.

² Por. W. KURASKIEWICZ, *Osobne wyrazy Mikołaja Reja w Słowniku polszczyzny XVI wieku*, w: TENŻE, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa–Poznań 1986, s. 659–661.

³ W nawiasie okrągłym podajemy frekwencję form wyrazowych.

⁴ W. KURASKIEWICZ, *Osobne wyrazy*, s. 659.

tatami z utworów Reja niezanotowanych. Może nie tędy droga do ukazania językowej oryginalności Reja⁵.

Celem niniejszego artykułu jest z jednej strony uzupełnienie analiz Kuraszkiewicza o pozostałe osobliwości leksykalne, wyekscerpowane z tekstu *Psalterza Dawidowego*, a tym samym pełniejsze poznanie idiolektu Reja, z drugiej zaś – uwzględnienie aspektu funkcjonalnego, o co upominała się krakowska badaczka, i ukazanie niektórych mechanizmów wprowadzania do tekstu leksemów osobliwych. Wydaje się bowiem, że dla wariantywności w języku osobniczym podstawowym problemem jest kwestia wyboru⁶. O wyborze określonego leksemu i wprowadzaniu do tekstu nowotworów mogły decydować różnorodne czynniki, m.in.: dążność do precyzji językowej, możliwości kreacyjne leksemu, dążność do regularności słowotwórczej oraz względy wersyfikacyjno-rytmiczne.

Niniejszy artykuł stanowi także uzupełnienie badań prowadzonych przez autorkę nad językiem i stylem *Psalterza Dawidowego*, w których wykorzystano narzędzia statystyczne, obejmując nimi całą leksykę Rejowej parafrazy, w celu ukazania jej wartości na tle szesnastowiecznego słownictwa⁷.

Obserwacja niektórych danych liczbowych pokazuje wyjątkowość, odrębność i oryginalność Rejowego przekładu *Psalterza Dawidowego* nie tylko na tle innych translacji, lecz także na tle polszczyzny literackiej XVI w. Po pierwsze, tłumaczenie Reja na tle wcześniejszych translacji zwraca uwagę znacznym rozbudowaniem tekstu, gdyż obejmuje 45 350 wyrazów tekstowych oraz 3347 haseł słownikowych⁸. Przekłady oparte na werbalnej metodzie zawierają poniżej 30 000 wyrazów. *Żołtarz* ks. Walentego Wróbla – jako przykład tłumaczenia swobodnego, oddającego wiernie myśl oryginału za pomocą własnych środków językowo-stylistycznych, z wprowadzeniem licznych objaśnień i komentarzy, ułatwiających zrozumienie sensu – zawiera już ponad 37 700 wyrazów. Tekst Reja zwraca więc uwagę znacznym rozbudowaniem, powiększeniem treści, przewyższa bowiem pod względem długości tekstu średniowieczne przekłady o ponad 1/3. Wynika to z przyjętej przez pisarza metody tłumaczenia, polegającej na znacznym rozszerzaniu treści względem łacińskiego tekstu Wulgaty o elementy, których zadaniem było dopowiadanie, uzupełnianie i interpretowanie treści wyrażonych w tekście oryginału. Wzrostowi liczby wyrazów towarzyszy wzrost liczby haseł. Po drugie, blisko 30% haseł i 22% ogółu tekstu stanowią leksemy, które pojawiają się w nim częściej niż przecięt-

⁵ M. KARPLUK, *Stan badań...*, s. 281-282.

⁶ Por. W. KSIĄŻEK-BRYŁOWA, *Warianty w systemie a warianty w idiolekcie*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego” 1(1996), nr 1577, *Prace Językoznawcze*, t. XXIV, s. 23.

⁷ D. KOWALSKA, *Sztuka słowa Mikołaja Reja. Studium stylistycznojęzykowe „Psalterza Dawidowego”*, Łódź 2013.

⁸ Por. tamże, s. 51.

nie w tekstach pisanych szesnastowiecznej polszczyzny⁹, mogą więc być uznane za leksemy charakterystyczne dla przekładu Reja. Oznacza to, że w przybliżeniu co czwarty leksem jest leksemem charakterystycznym dla analizowanego tekstu. *Psalterz* Reja jawi się więc jako tekst o wysokim odsetku leksyki odczuwanej jako wyjątkowa (leksemy dodatnie) i niskim odsetku (13%) leksemów rozpowszechnionych w ówczesnej polszczyźnie¹⁰. Po trzecie, *Psalterz* Reja zawiera stosunkowo duży odsetek słownictwa rzadkiego, o frekwencji tekstowej równej 1. Wyeksцерpowano 1413 *hapaks legomenów*, które łącznie stanowią 42,2% haseł ogółu leksykonu¹¹. Kuraszkiewicz tego typu leksykę traktował jako *differentia specifica* badanego tekstu¹². Wysoki odsetek *hapaks legomenów* świadczy o dużym stopniu różnorodności leksykalnej tekstu i oryginalności słownictwa.

Na tym tle obecność w Rejowej parafrazie 60 leksemów osobliwych dziwić już nie powinna, a wręcz wydaje się konsekwencją świadomej kreacji artystycznej. Przyjrzyjmy się zatem tej osobliwej warstwie leksykalnej *Psalterza*.

Za osobliwości leksykalne uznajemy leksemy, ich formy, znaczenia i użycia, które nie mają poświadczenia w szesnastowiecznych źródłach leksykograficznych bądź ówczesne słowniki¹³ odnotowują je tylko z tekstów Reja¹⁴. W zdecydowanej większości są to leksemy charakterystyczne dla tekstu *Psalterza Dawidowego*, tylko nieliczne formy pojawiają się okazjonalnie także w innych, późniejszych utworach pisarza¹⁵ (lecz nie są spotykane w dziełach innych szesnastowiecznych autorów),

⁹ Por. tamże, s. 118.

¹⁰ Por. tamże.

¹¹ Por. tamże, s. 76.

¹² Por. W. KURASZKIEWICZ, *Rzeczowniki w „Wizerunku” Mikołaja Reja*, w: TENŻE, *Polski język...*, s. 633-634.

¹³ Wykorzystano następujące źródła leksykograficzne: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. I-XXXVI, Wrocław od 1966 r. (dalej: SPXVI); *Słownik staropolski*, t. I-XI, red. S. Urbańczyk, Wrocław 1953-2002 (dalej: Sstp); G. KNAPIUSZ, *Thesaurus polono-latino-graecus seu promptuarium lingua Latinae et Graecae [...]*, F. Caesario, Cracoviae [Kraków] 1621 (dalej: Kn); S.B. LINDE, *Słownik języka polskiego*, t. I-VI, Lwów 1854-1860 (dalej: SL); J. KARŁOWICZ, A. KRYŃSKI, W. NIEDZWIĘCKI, *Słownik języka polskiego*, t. I-VIII, Warszawa 1900-1927 (dalej: SW).

¹⁴ Niektórzy badacze (D. BIEŃKOWSKA, *O osobliwościach leksykalnych w „Postyllach” ks. J. Wujka*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN, t. XLIII, 1998, s. 5-14; E. BELCARZOWA, *Niektóre osobliwości leksykalne Biblii tzw. Leopolicy*, Wrocław 1989) do leksemów osobliwych zaliczają także wyrazy, formy i znaczenia, które w źródłach leksykograficznych odnotowane zostały także z tekstów innych autorów, lecz miały w polszczyźnie XVI w. niską frekwencję (nie więcej niż 10 użyc). W badanym tekście odnotowaliśmy 235 tego typu wyrazów, a więc łącznie stanowi to w *Psalterzu* grupę blisko 300 leksemów, które według tych kryteriów można uznać za Rejowe indywidualizmy. W niniejszym artykule przedmiotem analiz czynimy leksemy znane jedynie z tekstów Reja.

¹⁵ W zachowanych egzemplarzach *Psalterza Dawidowego* M. Reja brakuje karty tytułowej z miejscem i rokiem wydania. Przypuszcza się, że utwór najprawdopodobniej był drukowany w oficynie Mikołaja Szarffenberga albo w roku 1541-1542 (por. T. WITCZAK, *Studia nad twórczością Mikołaja Reja*, Warszawa 1975, s. 118; *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M. R. Mayenowa, t. I, Wrocław

postanowiliśmy je jednak również uwzględnić w naszym wykazie, by pokazać no-watorstwo leksykalne Reja w tekście o charakterze tradycyjnym, zwłaszcza że jest to niewielka grupa obejmująca jedynie 8 haseł. Tego rodzaju wyrazy wprowadzane są do parafrazy najczęściej jako ekwiwalenty synonimiczne, nierzadko nawet dublety słowotwórcze, leksemów o ugruntowanej już pozycji w polszczyźnie literackiej. Frekwencja tekstowa tych leksykalnych osobliwości zazwyczaj jest równa 1, jednakże sam fakt tak licznej ich reprezentacji w nobliwym tekście *Psalterza*, w tradycji przekładowej zazwyczaj poddawanych pewnym stylistycznym rygorom, może zaskakiwać. Wśród nich przeważają zdecydowanie leksemy czasownikowe, których wynotowano 37, wliczając w to także hasła imiesłowowe (14)¹⁶:

nastatczyć ‘podołać czemuś tyle, ile trzeba’ (1): *nie może n a s t a t c z y ć* [wszystka ziemia] *chwały chwalebnemu imieniowi Jego* [66]¹⁷. Sstp nie notuje, brak poświadczeń także w Kn oraz SL;

nieomyłony ‘który się nie zawiódł na czym’ (1): *Pokładali nadzieję wielką w Tobie ojcowie naszy, a nigdy byli nie omyleni na wyzwoleniu swoim* [22]. Brak poświadczeń w Sstp, Kn, SW oraz SL;

nieutwirdzony ‘nieumocniony’ (1): *Posłuchaj pilno, kto chce, powieści mojej, a rozważ u siebie słowa moje, a snadź przypomionę i ony przednie rzeczy, tylko że*

1966, s. LXXXVII), albo w roku 1544 lub 1545, najdalej w 1546 (por. A. BRÜCKNER, *Mikołaj Rej. Studium krytyczne*, Kraków 1905, s. 47; I. ROSTKOWSKA, *Bibliografia dzieł Mikołaja Reja. Okres staropolski*, Wrocław 1970, s. 21), a więc na progu twórczości pisarza. *Postylla* (1557), *Wizerunk* (1558), *Apocalypsis* (1565), *Żwierciadło* (1567-1568) to utwory chronologicznie późniejsze.

¹⁶ Przy wyodrębnianiu haseł przyjęliśmy zasady zastosowane w *SPXVI*. Imiesłowy przymiotnikowe zostały uznane za oddzielne hasła leksykonu. Imiesłowy przysłówkowe (zakończone na *-ąc*, *-ęcy*, *-ący*, *-(w)szy*) stanowią jedną z form hasła czasownikowego. Formy na *-no*, *-to* pochodzące od imiesłowów biernych traktujemy jako impersonalia odpowiednich czasowników. Takie rozstrzygnięcie jest pochodną zasady przyjętej przez redakcję *SPXVI*, wedle której *participia* podlegające fleksji imiennej, choć są *de facto* formami gramatycznymi czasowników. Inny sposób klasyfikowania imiesłowów przyjął W. Kuraszkiewicz w pracach poświęconych zagadnieniom statystycznym szesnastowiecznych tekstów. Badacz zaliczał imiesłowy odmienne do przymiotników, nieodmienne zaś do czasowników (W. KURASZKIEWICZ, *Częstotliwość wyrazów w „Panu Tadeuszu” Adama Mickiewicza i w „Wizerunku” Mikołaja Reja*, w: IDEM, *Polski język...*, s. 702). M. Cybulski z kolei w pracy poświęconej analizie statystycznej słownictwa XV-wiecznej części *Psalterza floriańskiego* przyjął następujące zasady: „Formy imiesłowowe sprowadzono do bezokoliczników, chyba że mają już przymiotnikowe znaczenie, np. *kazany* (bohemizm), *pijany*, *wszemogący*. Pod hasłem *być* nie figuruje składnik form *passivi*” (M. CYBULSKI, *Analiza statystyczna słownictwa piętnastowiecznej części „Psalterza floriańskiego”*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 39(1994), s. 25). W naszej analizie stosujemy rozstrzygnięcia redaktorów *SPXVI* (por. K. WILCZEWSKA, *Zasady redakcyjne Słownika*, w: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M. R. Mayenowa i in., t. I: *A-Bany*, Wrocław 1966, s. XXVI-XXVII), aby móc dokonać konfrontacji zebranego materiału z danymi frekwencyjnymi haseł *SPXVI*.

¹⁷ Wszystkie cytowane fragmenty pochodzą z wydania [MIKOŁAJ REJ z NAGŁOWIC], *Psalterz Dawidów*, wydał S. Ptaszycki, Petersburg 1901. W nawiasie kwadratowym podajemy numer Psalmu, z którego pochodzi cytat.

sie nam miasto baśni niepodobne widziały, by były powieściami przodków naszych nie utwirdzone [78]. Forma wyrazowa poświadczona w Kn, Sstp oraz SL nie notują leksemu. SPXVI podaje tylko jeden przykład z *Postylli* Reja, brak egemplifikacji z *Psalterza*;

niewątpiony ‘nie podlegający wątpliwości, niewątpliwy’ (1): *A gdy obaczą i oni obliczność imienia Twego, niewątpioną nadzieję wezmą o Tobie* [9]. Słowniki nie notują tej formy wyrazowej;

niezakończony ‘który jeszcze nie został zbudowany’ (1): *A wszakżeś Ty był, miły Panie, jeszcze były nie z a ł o ż o n y funadamenty pod ziemią* [102]. Brak poświadczeń w słownikach;

obawić się ‘mieć radość, rozweselić się’ (1): *Będę ustawicznie chwalił Pana mego, a nigdy snadź nie ustaną usta moje, a na tym sie prawie obawi dusza moja* [34]. Słowniki (Sstp, Kn, SW, Linde) nie notują tego leksemu;

okrywać się ‘być osłoniętym’ (1): *A ochędożyłeś ją [winnicę] sobie wyrzuciwszy z niej wszystkie płone rzeczy, rozkorzeniwszy ją tak, iż sie stały jako cedrowe gałęzi jej tak, iż i góry okrywały sie cieniem jej* [80]. Leksem nienotowany w Sstp, brak także poświadczeń w Kn, SW oraz SL;

oparkanic ‘obwieść, opasać, otoczyć, ogrodzić’ (1): *A prawie nie inaczej jako twardym murem złościami swemi oparkanili miasto to tak, iż snadź żadnej ulice nie masz, w której by sie sprzeciwność nie mnożyła* [55]. Brak poświadczeń w Sstp, leksem notowany w Kn oraz w SL (XVI i XIX w.);

osrożyć się ‘stać się srogim, groźnym’ (1): *Bo ty osobliwą pieczę masz o tych, którzy wiernie sie stanowią przy świętym Bóstwie Twoim, a umiesz sie też iście osrożyć sprzeciwnikom swoim* [145]. Sstp oraz Kn nie notują, Linde poświadcza w XVIII w. Leksem ten poza *Psalterzem* pojawia się także raz w *Żwierciadle* Reja;

ostanowić ‘pozostawić, zatrzymać’ (1): *Nad rozkoszными żywioły raczył On [Bóg] ostanowić mię i nad rozmaitemi wodami przyjemnie płynącemi raczy on wychować mnie* [23]. Leksem nienotowany w Sstp oraz Kn, SL podaje cytaty z XVI-XVII w. SPXVI notuje trzy przykłady, pozostałe dwa pochodzą z *Postylli* Reja;

ospiewawać ‘sławić śpiewem’ (1): *A tak wy, coście już doświadczyli dobrodziejstwa Pańskiego, umiejcie je o s p i e w a w a j ą c wystawiać, a oświecić pamięć świętobliwego majestatu Jego* [30]. Słowniki nie odnotowują tego leksemu;

ozłocony ‘przyozdobiony złotem’ (1): *A też rozmaite krolewny zbieżą sie dziwować osobności Twojej, a między niemi nawybrańsza będzie postawiona Tobie za oblubienicę na prawicy Twojej, ubrana w rozmaite ozłocone przyprawy* [45]. Sstp, Kn oraz SW nie notują tej formy wyrazowej, SL podaje przykłady z XVIII w.;

poczyść ‘uznać, zaliczyć, potraktować jako część całej liczby’ (1): *A proszę, abyś mię nie p o c z e d ł w liczbę złośliwych, którzy pięknymi słowy miłość bliźniemu okazują, a jadowitość zarażającą pod sercem noszą* [28]. Sstp nie notuje, brak poświadczenia także w Kn, SL podaje cytat z XVI. Leksem ten w takim znaczeniu

odnajdujemy jeszcze w *Apokalipsie* Reja. SPXVI nie odnotowuje cytatu z Rejowego *Psalterza*;

przemieszkawający ‘zaniedbujący coś, opieszały’ (1): *nie może Cie nikt inaczej zwać jedno miłosiernym Bogiem a stałym w obietnicach swoich, a srogim zaś, którzy w upadkach leżą przemieszka wający* [51]. Brak poświadczeń w słownikach;

przesłuchawać ‘nie zwracać uwagi na czyjaś wypowiedź, nie słuchać’ (1): *Jedno Ty, mój Panie, nie przesłuchawaj wołania mego, a miłosierdziem swym obaczywszy mię, dasz łaskawą odpowiedź żądliwem prośbam mojem* [27]. Sstp nie notuje, brak poświadczenia w Kn oraz w SL. Leksem ten ma w polszczyźnie XVI w. łącznie 4 poświadczenia, jednak pozostałe 3 użycia dokumentują leksem w innym znaczeniu ‘wysłuchiwać, zapoznawać się z czyjaś wypowiedzią’¹⁸;

przycknąć się ‘sprzykrzyć się’ (1): *A snadź już mi sie przycknęło, iż mieszkanie moje jest tak przedłużono, a nie inaczej jakobych mieszkał w onej ciemnej krainie Kedar, a długi sie każdy czas zda duszy mojej, mieszkając między tak zwawemi a omylnemi języki* [120]. Słowniki nie notują tego leksemu;

przyleżący ‘będący obowiązkiem’ (1): *Właśnie to nam jest rzecz przyleżać a, abychmy rozmaicie chwając, wystawiali dobrodziejstwa Pana swego* [92]. Sstp notuje jedynie hasło *przyleżeć*, brak poświadczenia w Kn oraz SL. SPXVI notuje 4 przykłady użycia tego leksemu, jednak pozostałe 3 użycia występują w innych znaczeniach, mianowicie ‘przysługujący, przynależny’ oraz ‘przylegający, leżący obok’¹⁹;

przytrzęsiony ‘posypany, przyprószony’ (1): *Jako skorupa wysuszona stała sie moc moja, i język prawie przysechl ku podniebieniu mojemu, a prawiem sie stał jako martwy, który już bywa i prochem przytrzęsiony* [22]. Leksem ten poza *Psalterzem* odnajdujemy także w *Apokalipsie* Reja. Sstp, Kn, SW oraz SL nie poświadczają tej formy wyrazowej;

przywleczony ‘ubrany, odziany’ (2): *Niechaj sie jedno ci zawstydadają, którzy sobie w tym rozkoszują, aby źle czynili, gdy będą lekkością przywleczeni, którzy sie pilnie starają, aby czynili przykrości niewinnemu* [35]; *Tak iż za żywotów swych z onych rozkoszy jako iną szatą zewsząd pychą bywają przywleczeni, a snadź więcej niż potrzebują, wszystko jem po myśli przypada* [73]. Sstp oraz Kn nie notują, SL podaje przykłady z XVII w.;

rozdziwić się ‘zdumieć się, zadziwić się’ (1): *A wysokie gory nie inaczej jako wosk rozplyną sie, będą zrownany dla srogięgo przyścia obliczności jego i niebo wielkimi dziwy wystawiać będzie sprawiedliwość Jego, a rozdziwi sie wszytek lud tak srogiemu majestatowi Jego* [97]. Sstp, Kn, SW nie notują tego leksemu, SL podaje bez cytatu;

¹⁸ SPXVI, t. XXXII, s. 167.

¹⁹ SPXVI, t. XXXIII, s. 406-407.

rozdziwować się ‘zdumieć się, zadziwić się’ (1): *Bo rozdziwowała się wszytka ziemia sprawam tym, ktoremi On ludzkie narody sprawować raczy, i nie może nastatczyć chwały chwalebnemu imieniowi Jego* [66]. Słowniki nie poświadczają użycia tego leksemu;

rozkochawać ‘wzbudzać coraz większą radość’ (1): *A snadź oni, wielokroć siadszy na zuchwałych mieścach swoich, żartowali z tego posłuszeństwa mojego, a ja, będąc sługą Twoim, nic mię to nie obruszyło, owszem mię to zawsze rozkochawało, gdym sobie na pamięć przywodził święte rozkazowanie Twoje* [119]. Brak poświadczeń leksemu w Sstp, Kn, SW oraz SL;

szczycon ‘strzeżony, broniony, chroniony, zachowywany od złego’ (1): *lecz ty mnie racz szczycić, miły Panie, jako bywa żrzenica w oku szczycona* [17]. Sstp notuje formę *szczycić* ‘bronić, ochraniać, osłaniać’, SL notuje formę bezokolicznika *szczycić* i podaje cytaty z XVI i XVII w.;

uradować ‘sprawić komuś radość’ (1): *A ura duj też nas kiedy weselem łaski Twojej* [90]. Sstp, SL nie notują, SW poświadczą znaczenie, nie podając cytatów.

usprawować ‘przekonywać’ (1): *Wielokroć mię złościwi usprawowali swemi omylnemi powieściami a prawie jakoby baśniami, abych odstąpił od zakonu Twego* [119]. Sstp, Kn, SW oraz SL nie notują tej formy wyrazowej;

uspieszyć się ‘spieszno co czynić’ (1): *co naraniej uspiesz sie ku mnie z miłosierdziem swoim* [143]. Brak poświadczenia wyrazu w Sstp, Kn, SW, SL;

uwyższon ‘podwyższony, wyniesiony’ (1): *będzie nad wszystko uwyższon Bóg* [18]. Sstp notuje jedynie formę *uwyższyc* ‘podwyższyc’, brak poświadczenia leksemu w SL oraz SW;

wysłyszan ‘usłyszany’ (1): *A społecznie jako nalepiej możemy, wywyższajmy wielmożność Jego chwalebną, abowiem jam tego doświadszył, kto Go kolwiek potrzebuje, będzie wysłyszana a wybawion z każdych ucisków swoich* [34]. Sstp notuje formę *wysłyszeć*, SL poświadczą formę *wysłyszeć* ‘do końca ze wszystkim usłyszeć, wywieźć się’ i podaje przykłady z XVI-XVII w.;

wytargać się ‘wyrwać się’ (1): *Prawie już ustala dusza moja poządliwie pracując, aby doznała laskawie od Ciebie obiecanego wybawienia swego, i oczy moje prawie sie wytargały zaglądając, rychłoli oglądają obiecaną pociechę swoją* [119]. Sstp notuje tylko formę *wytargać* ‘rwać wyciągnąć, wyrzeć’, także SL notuje jedynie formę *wytargać*;

wyższyć ‘podwyższać, wynieść, mieć w wysokiej cenie, cenić wielce, przywiązywać do czegoś wielką wagę, szanować’ (1): *A złościwe iście krzywym wzrokiem upatruje, a stara sie, aby wykorzenił pamięć ich na ziemi, a sprawiedliwego aby wyższył, a uwodził go z każdego upadku jego* [34]. Leksem notowany jedynie w SW z kwalifikatorem *staropolski* i poświadczony cytatem z Hieronima Spiczyńskiego;

zachowan 1. ‘chroniony od złego, wybawiony od zguby’ (3): *I daleś mi, miły Panie, kształt obrony, za którym jest zachowan przy dobrodziejstwie Twoim, a prawa ręka Twoja postanowiwszy na wszem mię umocniła* [18], a okazać

Twą nad niewinnym rozlaniem krwi sług Twoich, aby jeszcze ci wżdy byli w żywocie z a c h o w a n i, na których leży sroga ręka sprzeciwników Twoich [79], iż się cieszę nauką Twoją, a nigdy jej nie chę przepomnieć, abowiem snadź dlatego żywot mój jest od ciebie nawięcej z a c h o w a n [119]. Sstp notuje hasło zachować ‘chronić, ustrzec, ocalić, uratować’ oraz formę imiesłowową zachowany; Kn oraz SL notują zachować ‘chronić od złego, zbawiać, wybawiać od zguby’, brak cytatów z formą imiesłowową. 2. ‘przechować na później, odkładać na później’ (1): *Bo na złoczyńcę wiele złego jest z a c h o w a n o [32].* Sstp notuje w tym znaczeniu formę zachować. Kn oraz SL poświadczają formę zachować, brak cytatów z formą imiesłowową;

zachowawający ‘wybawiający’: *A tak wyśpiewajcie rozlicznie poczciwość imienia jego, którego pojazd jest barzo snadny na powietrzu, a własne jest przewisko Jego Zbawiciel, z a c h o w a w a j ą c y każdego [68].* Sstp notuje zachowawać ‘podtrzymywać trwanie czegoś’, zachowawający ‘przestrzegający prawa’. SL oraz SW nie notują tej formy wyrazowej;

zaleknąć się ‘zacząć się lękać, przerazić się, przestraszyć się, przelęknąć się’ (1): *Tak iż i oni, z którymim ja wielkiej powinności w towarzystwie używał, z a l ę k n ą w s z y s i e przyszej przygody mojej i nieprzyjaciół moich, ujrawszy mię prawie się zastraszyli, a odstępując daleko odchodzili mię samego. / Zstałem się był każdemu niepotrzebny, jakoby on w ziemię zagrzebiony, którego już żadna pamięć nie ostala, a jakoby garnek rozpadły, który się już wniwecz przygodzić nie może [31].* Sstp oraz Kn nie notują, SL poświadczają ten wyraz tylko z XVIII w., SW przytacza przykłady za *Słownikiem* Lindego;

zarosnąć ‘pokryć się tym, co rośnie, porosnąć, obrosnąć’ (1): *I rozdrapać dali mury kościoła mego i miejsca ty wniwecz obrócili, w którychem ja sobie osobliwie rozkoszował, tak i z a r o s ł y ścieżki do nich, a stali się na pośmiewisko imo nię (sic!) przechodzącym ludziom [89].* Sstp notuje jedynie hasło zarósć ‘pokryć się chwastami, krzakami’. SL i SW odnotowują leksem, jednak bez poświadczeń z XVI w.;

zawstydawać się ‘odczuwać wstyd’ (2): *A Tyś, miły Panie, świadom prostoty mojej i złości moich, a tak nie dawaj się tym z a w s t y d a w a ć, którzy cirpliwie oczekawają ratunku Twego, a uprzejmo nabywają miłosiernej łaski Twej, nasz miły Panie. / Abowiem snadź za wolą Twoją tak s i e musi z a w s t y d a w a ć osoba moja, a zdałem się prawie złościwym w rozumieniu u braciej swojej, a snadź mię rozumieli być niegodnym, abych kiedy z przebranemi obcował. [69].* Sstp, Kn, Sw oraz SL nie poświadczają użycia tego leksemu;

zmierzić ‘obmierzić, zbrzydzić, zozydzić’ (1): *Bo i powinowaci moi tak mię sobie snadź z Twej nielaski z m i e r z i l i, żem jest prawie od nich opuszczon, snadź i oczy moje patrząc zwątpiły o wspomózeniu swym, a wszakoż ja przedsię nie przestaną ku Tobie podnosić rąk swoich [88].* Sstp notuje jedynie formę mierzić ‘wywoływać wstręt, obrzydzenie, niechęć, pogardę’, SL podaje cytaty z XVIII w.;

zrzec się ‘zmovę uczynić; zrezygnować z czego, odstąpić’ (2): *A owszem ci, którzy są przełożeni na ziemi, króle i książęta, uczyniwszy radę, zjednoczyli się naprzeciwko Panu i naprzeciwko pomazańcowi Jego. I zrzekli się tak społu: „przeczemy się wdali w tak niewolne posłuszeństwo, a owszem rozerwiemy ty związki około siebie, a nie bądźmy posłuszni tym tak srogim ustawom ich”* [2]; *Uczyniwszy tajemną radę, zrzekli się mocnym upewnieniem królowie wszyscy tyrsy i palestyńscy i ini wszyscy narodowie, mieszkający po rozlicznych krainach.* [83]. Brak poświadczeń w Sstp oraz Kn, SL oraz SW notują przykłady z XVIII w.

W grupie rzeczowników wynotowano 11 leksemów osobliwych. Należą do nich następujące formy wyrazowe:

chlubliwość ‘chełpliwość, skłonność do pychy’ (1): *A czynili sobie o nas baśni rozmaici pogani i naśmiewiska, poruszając głowami swemi tak, iż wstyd zapalał oblicze nasze, a sromieźliwość zaćmiała nam oczy nasze. A to dla potwarzliwego kochania z upadku naszego i z chlubliwości onej nieprzyjaciela naszego, którą z tego miał, iż miał możność nad nami złą wolą swą wypełnić.* [44], Sstp, Kn, SW nie notują, SL podaje hasło bez cytatu;

napowieść, ‘opowiadanie’ (1): *I długożli ci złościvi ludzie będą tak w rozkoszach swych wynosić ku górze myśli swoje, a chełpiąc się w napowieściach swoich, iż mają zwirzchność nad ludem Twoim, a i srogość swoją na dziedzictwie Twoim?* [94]. Derywat prefiksalny *napowieść* pojawia się zupełnie wyjątkowo jako synonim częstego w *Psalterzu* leksemu *powieść* (24). *Słownik polszczyzny XVI wieku* nie poświadcza poza Rejem użycia tego leksemu. Brak poświadczeń wyrazu w Sstp, Kn, SW oraz SL;

nawiązka ‘to, czym się wiąże, sidło, pęta; przen. zasadzka, fortel’ (1): *A tak, miły Panie, jeśli Ty stróżem nade mną nie będziesz, trudno ja mam ujdź, abych od nich troski nie popadł, abowiem oni zawsze stroją rozliczne sidła i potajemne nawiązki, aby mogli zaszkodzić człowiekowi umysłu prostego.* [140]. Sstp, Kn, SW nie notują, SL poświadcza z XVI-XVIII w.;

niemość ‘niezdolność mówienia wynikała z przyczyn anatomicznych’ (1): *Bo będą zagłuszone nie mowa i wargi ich, którzy zwykli czynić przymówki kłamliwe przeciwko sprawiedliwemu z wielkim nadęciem a podniesieniem pysznych myśli swych* [31]. Leksem charakterystyczny dla pisarstwa Reja. SPXVI notuje jedynie 6 przykładów użycia tego rzeczownika, wszystkie – z utworów Reja: głównie *Postylli*, jeden przykład pochodzi z *Psalterza*. Sstp, Kn, SW nie notują, SL podaje cytaty z XVI-XVII w.;

omieszkawacz ‘mieszkaniec, żyjący, przebywający gdzieś stale’ (1): *A tak roztropnie niechaj chwałę Pana wszyscy obywacze na ziemi, a niechaj się Go strzegą obrazić, ilekolwiek ich jest mieszkających na świecie. Abowiem On upatruje z nieba wszystkie potrzeby ludzkie, a z pałaców swych niebieskich, wszego bezpieczeństwa pełnych, przegląda wszystkie omieszka wa cze na ziemi* [33]. Brak poświadczeń leksemu w Sstp, Kn, SW, SL;

postronka ‘ustronie, miejsce ustronne, niedostępne’ (1): *a ci niedbalcy zawždy będą w przestrachu ode mnie, zakrywając się w postronkach swoich* [42]. Słowniki nie odnotowują tego leksemu;

przepadłość ‘bardzo wielka głębia, przepaść, głębina morska’ (1): *wszystki przepadłości morskie są w wielkim strachu przed oblicznością Twoją* [77]. Leksem *przepadłość* poza Rejem nie jest znany w polszczyźnie szesnastowiecznej. Poza *Psalterzem* występuje jedynie w *Katechizmie* jako synonim *piekła* (*głęboka piekielna przepadłość*)²⁰. Brak poświadczeń w Sstp, Kn, SW, SL;

rozpisanie ‘opisanie w celu opublikowania’ (1): *I jako [miasto jerozolimskie] jest dziwnie osadzone rozlicznymi palacy, a snadź godne by było rozpisania po wszystkim świecie, abowiem iż je Pan Bóg sobie osobliwie przeźrzal* [48]. Sstp, Kn, SW, Linde brak;

urznienie ‘urżnięcie, skaleczenie’ (1): *Abowiem i mowa twoja fałszywa snadnie okaże myśl złościwą twoję, która jest podobna ku ostrej brzytwie, która miasto ogolenia włos ku urznieniu gardła się sama obraca* [52]. Sstp, Kn, SW, SL nie notują tego leksemu;

wzglądnięcie ‘spojrzenie’ (1): *Bowiemem ja, uznawszy wielkie dobrodziejstwa Twe, dałem niemały przykład i innym ludziom, aby się starali o miłosierdzie Twoje, i owszem się będę przyczyniał, abych miał łaskawe wzglądnięcie Twoje* [27]. Sstp notuje, brak poświadczenia w Kn, SW oraz SL;

zatworzenie ‘zamknięcie’ (1): *A tak i ty, jerozolimskie zebranie i wszystkich innych narodów, chwal Pana swojego, abowiem On utwierdził mocno zawiasy około zatworzenia twojego, a strzeże, aby w pokoju zawždy stały granice twoje, i dziwnymi przysmaki nasycą zebranie Twoje.* [147]. Sstp notuje hasło w dwóch znaczeniach: 1. ‘uniemożliwienie czegoś’, 2. ‘zatwardziałość, uporczywe trwanie w złym’. Obok tego poświadcza hasło *zatwora, zatwór* ‘zasuwa, rygiel u drzwi’, *zatworzyć* ‘zamknąć przejście, otwór do jakiegoś pomieszczenia’²¹. Kn, SW oraz SL nie notują tej formy wyrazowej.

Przymiotnikowe leksemy osobliwe reprezentuje w *Psalterzu* 6 haseł:

pogroźny ‘zawierający groźby’ (1): *Słyszac rozmaite pogroźne przymówki około siebie stojących, którzy ni o czym więcej się nie starali w rozmowach swoich, aby i żywot mój i pamięć moję z tego świata zgladzili* [31]. Leksem ten pojawia się także w *Żwierciadle* Reja w funkcji rzeczownika, ale w innym nieco znaczeniu ‘przestrzegający rygorów, nauczony posłuszeństwa’²². Sstp, Kn, SW nie poświadczają tej formy wyrazowej, SL notuje cytat z XVIII w. ‘pograżający, straszący’;

podstępliwy ‘podstępny, oszukańczy’ (2): *I od tych, którzy podstępliwem i radami swemi mnie nieopatrzego ułowić chcieli czasu rozterkow moich, ale Pan*

²⁰ SPXVI, t. XXXII, s. 57.

²¹ Sstp, t. XI, s. 226.

²² SPXVI, t. XXVI, s. 191.

mój nigdy mnie ratować czasu swego nie omieszkał [18]; *Bo iśćiem sie zawždy strzegł, abym nie miał żadnego społku z ludźmi podstępniemi a próżnujących myśli i owszem sie strzegł każdych zborow złościwych, ktorzy upornie bez każdego zakonu na świecie sie obchodzą* [26]. Sstp, Kn, SW, SL nie notują leksemu;

radościwy ‘wywołujący radość’ (1): *A prawiem już zemdlon wołając, a zalało sie gardło moje, a zaćmiły sie już i oczy moje, oczekawając radościwego przyścia Twojogo ku wspomozeniu memu* [69]. SPXVI odnotowuje ten przymiotnik także w *Postylli* Reja w znaczeniu ‘pełen radości, przeżywający radość’²³. Brak poświadczeń w Sstp, Kn, SW oraz SL;

sprzycodliwy ‘zdarzający się, mogący się zdarzyć, spowodowany nieszczęściem’ (1): *Lecz Ty za wspomozieniem swoim zawstydasz ty, ktorzy przenaśladową, aby zagubili duszę moję, i będą naznaczeni sromieźliwością, ktorzy sie kochają z sprzycodliwego upadku mego* [40]. Brak poświadczeń w Sstp, Kn, SW, SL;

uciskliwy ‘ciasny, uciskający’ (1): *A z tego tak uciskliwego miejsca wywiódł mię na szerokie przestrzeństwo, przeto iż łaską swą nie raczył opuścić mnie* [18]. Sstp, Kn, SW oraz SL nie notują tego leksemu;

występliwy ‘skłonny do wykroczenia, grzeszny’ (1): *I owszem proszę, aby tu nie ustawował na zatracenie dusze mojej między występniemi a zakrwawionego serca, ktorzych wszytka pilność jest, aby złe czynili, a jaka ich za złe uczynki ustawicznie bywa odplata* [26]. Sstp, Kn, SW oraz SL nie notują hasła.

Tylko cztery leksemy osobliwe odnaleziono w grupie przysłówków:

chłubliwie ‘chętliwie, pysznie, butnie’ (1): *Owszem zachowaj na ony nielaskę Twoję, ktorzy sie chłubliwie podnoszą przeciwko świętemu majestatowi Twemu, a nad tymi okazuj miłosierdzie Twoje, ktorzy dostatecznie dufają Tobie* [17]. Sstp, Kn, SW nie notują formy, SL podaje cytaty z XVII w.;

nieobłądnie ‘nie błądząc, nie zbaczając z drogi’ (1): *I proszę, abyś w tym umyśle raczył utwirdzić mnie a postanowić ścieżki moje, ktoremi bych nie obłądnie przydź mógł ku Tobie, aby ni w czym nie były obruszony* [17]. Sstp, SW oraz SL nie notują tej formy, Kn podaje jedynie formę *nieobłądnie*;

prędce ‘w ciągu krótkiego czasu’ (2): *A tak każdy, kto k rozumowi podobny, nieodmienną myślą a nieprzełomionym sercem, acz i w uciskoch czekaj wspomozienia Pańskiego, a pocirp dobrowolnie, a nic sie na tym nie omylisz, aby prędce nie było pocieszone serce twoje* [27]; *A na rozkazanie Jego muszą sie i wody wspak obracać i czynić to, co On im rozkaże, wysokość gór, gdy On każe, musi być niżona, a głębokość padołów prędce by sie musiała napelnić.* [104]. SPXVI ponadto odnotowuje ten leksem także z A. Calepinusa (*Dictionarem decem linguarum*, 1588), ale w innym znaczeniu: ‘bez zastanowienia’²⁴. Sstp, Kn, SW, SL nie notują formy;

²³ SPXVI, t. XXXV, s. 65.

²⁴ SPXVI, t. XXX, s. 266.

pletliwie ‘nieprawdziwie, kłamliwie’ (1): *Abowiem oni [heretycy] pletliwie mówiąc zawždy lżyli imię Twoje, mój Panie* [139]. Sstp nie notuje, Kn notuje, SL notuje bez cytatu.

Wśród haseł nieuatosemantycznych tylko dwa mają status leksemów osobliwych:

azażli partykuła pytajna ‘czy, czyż’ (1): *Cóż sie dzieje, miły Panie, iż tak długo raczysz rozszerzać nad nami ty srogości swoje, a z a ż l i tak już wiecznie masz roz-palać gniew swój nad trzodą swą, która jest laskawej opiece Twej poruczona?* [74]. Sstp, Kn, SW oraz SL nie poświadczają formy;

owszemci ‘zaiste, naprawdę’ (1): *Pan Bóg, stanąwszy w pośrodku wszech przełożonych na ziemi, którym są sądy ludzkie poruczone, upominając je z tego, rzekł: „i długożli będziecie pochlebując złościvym wydawać sentencyje niesprawiedliwe, ktoremi uciskacie niewinnego? O w s z e m c i by to wam więcej przystało, byście sie wedle rozumu sprawowali, abyście ubogie, upadłe a osirociale ludzie przyjmowali w opiekę swoją, a nie dali ich dręczyć mocarzom, gdyż oni sami sobie nie pomódz nie mogą* [82]. Brak poświadczeń w Sstp, Kn, SW oraz SL.

Ogółem wyekscerpowaliśmy z Rejowej parafrazy *Psalterza Dawidowego* 60 leksemów, pochodzących wyłącznie z tekstów Reja, nieznanymi innym autorom szesnastowiecznym. Zdecydowana większość (52 leksemów) to wyrazy charakterystyczne jedynie dla Rejowej parafrazy *Psalterza*, tylko 8 form odnajdujemy także w innych – późniejszych tekstach pisarza, głównie *Postylli*, *Apocalypsis*, *Żwierciadle*. Wymienione leksemów to w zdecydowanej większości leksemów o charakterze nowatorskim, nieznanymi wcześniejszej polszczyźnie, a przynajmniej nienotowane przez *Słownik staropolski*. Tylko 3 hasła mają poświadczenie w średniowiecznych tekstach pisanych: *wzglądnienie*, *zatworzenie*, *zachowany*. Bliższe przyjrzenie się tej grupie wyrazów nie jest rozczarowaniem, może być za to satysfakcjonującym dla badacza doświadczeniem. Nie ma wśród nich ani zapożyczeń, ani terminów specjalnych, ani zdrobnień, o których pisała Karpluk. Są za to ciekawe formacje słowotwórcze, świadczące o pomysłowości pisarza i twórczym wykorzystywaniu możliwości tkwiących w systemie słowotwórczym ówczesnej polszczyzny w postaci różnorodnych technik derywacyjnych. W polszczyźnie XVI w. funkcjonowały bowiem obok siebie równorzędne modele słowotwórcze, co było spowodowane m.in. wielofunkcyjnością formantów i brakiem ich specjalizacji²⁵. Stanisław Rospond w monografii poświęconej szesnastowiecznemu językowi pisał:

[...] rzutkość słowotwórcza, swoboda sufiksalna, nieskrępowana tak bogatą jak dzisiaj tradycją literacko-językową oraz w niejednym wypadku spowodowana brakiem ścisłej

²⁵ Por. A. SZCZAUS, *Rzeczownikowe synonimy słowotwórcze w polszczyźnie XVI wieku*, Szczecin 2005, s. 234.

determinacji funkcjonalnej przyrostków, sprawiła, że autorowie używają nierzadkich nowotworów, opartych o indywidualne upodobania słowotwórcze²⁶.

Rej szczególnie hojnie czerpał z bogatych możliwości słowotwórczego systemu i realizował wszystkie możliwe jego warianty.

Obserwacja stylistycznych uwarunkowań wprowadzania do psalterzowego tekstu leksemów rzadkich, nieznanymi polszczyźnie XVI w., pokazuje, że przyczyną ich obecności w tekście mogły być (oprócz indywidualnych upodobań autora) względy rytmiczno-brzmieniowe i dążność do rytmizowania psalmicznego wersetu, dbałość o synonimiczne zróżnicowanie tekstu i unikanie powtarzania tych samych leksemów w zestawianych paralelnie wersetach, czasem chęć wywołania szczególnego efektu ekspresywnego. Tendencje te postaram się pokazać na wybranych przykładach. Analizę ograniczam do rzeczownikowych leksemów osobliwych.

Odzwierciedleniem tendencji do rytmizowania psalterzowej prozy jest, jak można przypuszczać, geneza wprowadzenia do tekstu leksemu *przepadłość* 'głębia, przepaść, głębina morska'. Leksem *przepadłość* poza Rejem nie jest znany w polszczyźnie szesnastowiecznej. Poza *Psalterzem* występuje jedynie w *Katechizmie* jako synonim piekła (*głęboka piekielna przepadłość*)²⁷. W *Psalterzu* Rej na określenie głębi stosuje zazwyczaj inne synonimy, rozpowszechnione w ówczesnej polszczyźnie i w tekstach religijnych: *głębokość* (16) oraz rzadziej *przepaść* (3). Rzeczownik *głębokość* bardzo często pojawia się w parafrazie w wyrażeniach: *głębokość morska* [36, 42, 93, 96, 135, 146], *głębokość wodna* [8, 18], *głębokość piekielna* [9, 107]. Można więc wysnuć wniosek, że leksem *przepadłość* pojawił się jako ekwiwalent tego właśnie rzeczownika. O możliwościach słowotwórczych pisarza z Nagłowic wspomniano wielokrotnie, analizowany leksem, podobnie jak *przepaść*, etymologicznie nawiązuje do czasownika **propasti / *perpasti* i oznacza 'to, w czym się znika, przepada, w co się zapada'²⁸, lecz jego budowa słowotwórcza w większym stopniu uwidacznia czynnościowy charakter leksemu poprzez bezpośrednie nawiązanie do formy imiesłowu czasu przeszłego (*przepadły*). Ten niewątpliwie neologizm, którego urokowi poetyckiemu trudno się oprzeć, a w dodatku tworzony z wykorzystaniem niezwykle produktywnego w polszczyźnie XVI w. formantu *-ość*, ma też swoje uzasadnienie w strukturze brzmieniowej tekstu, gdyż pojawia się w bliskim sąsiedztwie przyimka *przed* lub innych formacji zawierających prefiks *prze-* (*przełożony*) oraz leksemów z sufiksem *-ość* (*obliczność*):

²⁶ S. ROSPOND, *Studia nad językiem XVI w.* (Jan Seklucjan, Stanisław Murzynowski, Jan Sandecki-Malecki, Grzegorz Orszak), Wrocław 1949, s. 125.

²⁷ SPXVI, t. XXXII, s. 57.

²⁸ Por. W. BORYŚ, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005, s. 492.

A dziwną sprawą wyzwoliłeś, miły Panie, lud Twój, potomki **przełożonych** Twoich, a wszystkie **przepałości** morskie są w **wielkim strachu przed oblicznością** Twoją, i obłoki drżą **przed** Tobą z **wielkim strachem**, wodę i grady jako ine strzały z siebie puszczając. [77]

Rzeczownik *przepałość* nie zdołał zadomowić się w polszczyźnie, bezpowrotnie „przepadł”, a jego krótki żywot ogranicza się jedynie do utworu Reja. Na marginesie warto zauważyć, że rzeczowniki abstrakcyjne tworzone formantem *-ość* charakteryzowały się dużym ładunkiem intelektualnym i że w polszczyźnie szesnastowiecznej, a zwłaszcza w jej pierwszej połowie, uważano je za lepsze i wykwinniejsze²⁹, że stawały się środkiem artystycznego wyrazu. Są one charakterystyczne dla polszczyzny szesnastowiecznej, liczną ich reprezentację odnajdujemy również w analizowanym tekście³⁰.

Derywat prefiksalny *na powieść* ‘opowiadanie’ pojawia się zupełnie wyjątkowo jako synonim częstego w *Psalterzu* leksemu *powieść* (24). *Słownik polszczyzny XVI wieku* nie poświadcza poza Rejem użycia tego leksemu. Można przypuszczać, że o jego użyciu w Psalmie 94. zdecydowały czynniki rytmiczno-brzmieniowe. Przedrostek *na-* nie tylko wydłuża o jedną sylabę zdanie składowe, przez co zrównuje się pod względem liczby sylab z kolejnym zdaniem składowym analizowanego wersetu, lecz także współbrzmi z obecnymi w bliskim sąsiedztwie przyimkami *na* i *nad*:

I długożli ci złościwi ludzie	
będą tak w rozkoszach swych	
wynosić ku górze myśli swoje ,	(10 sylab)
a chełpiąc się w na powieściach swoich ,	(10 sylab)
iż mają zwirzchność nad ludem Twoim ,	(10 sylab)
a i srogość swoję na dziedzictwie Twoim ?	(12 sylab)

Podobną motywację, jak można sądzić, mają także inne leksemy osobliwe wprowadzone do psalterzowego tekstu. Leksem *chłubliwość* ‘chełpliwość, skłonność do pychy’ pojawia się w otoczeniu innych formacji słowotwórczych tworzących formantem *-ość* (*sromieźliwość*, *możliwość*), wyraźnie kształtując warstwę instrumentacyjną tekstu:

A czynili sobie o nas baśni rozmaici pogani i naśmiewiska, poruszając głowami swemi tak, iż wstyd zapalał oblicze nasze, a **sromieźliwość** zaćmiała nam oczy nasze.

²⁹ Por. E. MRÓZ-OSTROWSKA, *Rzeczowniki z przyrostkiem -ość w języku polskim XVI wieku*, w: *Odrodzenie w Polsce*, red. M. R. Mayenowa, Z. Klemensiewicz, t. III: *Historia języka*, cz. 2, Warszawa 1962, s. 303, 310.

³⁰ Rzeczowniki abstrakcyjne z sufiksem *-ość* tworzą w *Psalterzu* grupę 137 haseł (13,5% ogółu haseł rzeczownikowych) i aż 949 wyrazów, stanowią charakterystyczny rys stylistyczny parafrazy. Por. D. KOWALSKA, *Sztuka słowa...*, s. 88.

A to dla potwarzliwego kochania z upadku naszego i z **chlubliwości** onej nieprzyjaciela naszego, którą z tego miał, iż miał **możność** nad nami złą wolą swą wypełnić. [44]

Także wprowadzenie w Psalmie 48. neologizmu rozpisanie ‘opisanie w celu opublikowania’ wydaje się celowym zabiegiem pisarza, służącym rytmiwowaniu prozy. Derywat zawierający przedrostek *roz-* pojawia się w bliskim sąsiedztwie innego leksemu o podobnej budowie słowotwórczej: *rozliczny*, wyraźnie kształtując warstwę brzmieniową tekstu:

I jako [miasto jerozolimskie] jest dziwnie osadzone **rozlicznymi** pałacy,
a snadź godne by było **rozpisania** po wszystkim świecie [48].

Rej bardzo często stosował zabieg powtarzania jednakowych głosek lub zespołów głoskowych na początku wyrazów sąsiadujących ze sobą w tekście albo zajmujących analogiczne pozycje w wersie lub zdaniu w celu rytmiżowania psalterzowej prozy. Według ustaleń Mirosława Korolki aliteracja stanowi swoistą regułę stylistyczno-rytmiczną prozy pisarza³¹, różne jej odmiany odnajdujemy także w *Psalterzu*. Efektem pracy pisarza nad celowym doбором leksemów oraz ich uszeregowaniem w obrębie wersetu jest wprowadzenie w Psalmie 42. leksemu *postronka* ‘ustronie, miejsce ustronne, niedostępne’, który współbrzmi z rzeczownikiem abstrakcyjnym *posłuszeństwo*:

I do końca wyzwolisz **mię** od roztyrków a kłopotów wszech ludzi,
a snadź **mię** przełożysz nad nimi,
a za łaską Twą i lud nieznamy wda się w **posłuszeństwo** moje.
A snadź jeszcze na głos **będą przysługować** **mnie**,
a ci niedbalcy zawždy **będą** w **przestrachu** ode **mnie**, zakrywając się w **postronkach** swoich. [42]

W podanym fragmencie źródłem instrumentacji jest także charakterystyczny układ pozostałych leksemów, dobieranych ze względu na ich podobieństwo brzmieniowe: *przełożysz – przysługować – przestrach*, powtarzanie spójnika *a*, powtarzanie form zaimkowych: *mię, mnie* itp.

Rej chętnie wprowadza w swoim utworze formacje słowotwórcze o charakterze nowatorskim, ale nie waha się także wykorzystywać form archaicznych. Taką genezę ma m.in. rzeczownik *zatworzenie* ‘zamknięcie’, dobrze znany polszczyźnie średniowiecznej, zaś całkowicie zapomniany w wieku XVI. Jego pojawienie się w tekście *Psalterza* można uzasadnić potrzebą kształtowania warstwy instrumentacyjnej tekstu (*zawiasy – zatworzenie – zawždy*):

³¹ M. KOROLKO, *Uwagi o retoryce i rytmie w prozie Mikołaja Reja*, w: *Mikołaj Rej w czterechsetlecie śmierci*, red. T. Bienkowski, J. Pelc, K. Pisarkowa, Wrocław 1971, s. 117.

A tak i ty, Jerozolimskie zebranie i wszystkich innych narodów,
 chwal Pana swojego, abowiem On utwierdził mocno **zawiasy** około **zatworzenia**
 twojego,
 a strzeże, aby w pokoju **zawždy** stały granice twoje,
 i dziwnymi przysmaki nasycy zebranie twoje. [147]

Formacje odczasownikowe na *-anie// -enie* są dość często stosowane przez pisarza w *Psałterzu*³², co pokazuje wyraźne ciążenie przekładu Reja ku tradycji średniowiecznej³³. Wśród 11 osobliwych haseł rzeczownikowych aż 4 leksemy stanowią *deverbativa*. Obok omawianych wyżej rzeczowników: *rozpisanie* oraz *zatworzenie* należą tu także: *urznienie* ‘urządzenie, skaleczenie’ oraz *wzglądnienie* ‘spojrzenie’.

Tendencji do unikania powtórzeń w paralelnych członach psalterzowego wersetu zawdzięczamy pojawienie się w Psalmie 33. leksemu osobliwego *omieszka w a c z* ‘mieszkaniec, żyjący, przebywający gdzieś stale’ oraz rzadkiego w polszczyźnie XVI w. rzeczownika *obywacz* ‘mieszkaniec’:

A tak roztropnie niechaj chwałą Pana wszyscy **obywacze** na ziemi,
 a niechaj sie Go strzegą obrazić, ilekolwiek ich jest **mieszkających** na świecie.
 Abowiem On upatruje z nieba wszystkie potrzeby ludzkie,
 a z pałaców swych niebieskich, wszego bezpieczeństwa pełnych,
 przegląda wszystkie **omieszkawacze** na ziemi. [33]

Leksem *omieszkawacz* jest osobliwością Rejowego języka. Jego genezę trzeba chyba łączyć z dążnością pisarza do unikania powtórzeń w paralelnych członach psalterzowych wersetów. Zwykle na określenie człowieka zamieszkującego w jakimś miejscu stosuje Rej formę imiesłowową *mieszkający*. Pojawia się ona pięciokrotnie w *Psałterzu*: *ilekolwiek ich jest mieszkających na świecie* [33]; *wszystkim około nas mieszkającym* [44]; *królowie wszyscy tyrcy i palestyńscy i ini wszyscy narodowie, mieszkający po rozlicznych krainach* [83]; *Wszystek naród na ziemi mieszkający* [100]; *mieszkający z nami w mieście społecznym* [135]. Wyjątek czyni Rej tylko w Psalmie 33., w którym obok formy imiesłowej wprowadza jeszcze dwa rzeczownikowe synonimy z formantem *-acz*, oba w za-

³² Rzeczowniki odczasownikowe tworzone sufiksem *-anie// -enie* obejmują 171 haseł *Psałterza* (117% haseł rzeczownikowych) i 618 wyrazów. Por. D. KOWALSKA, *Sztuka słowa...*, s. 87.

³³ Zwracał na to uwagę przed laty S. Rospond (*Język renesansu a średniowiecza na podstawie literatury psalterzowo-biblijnej*, w: *Odrodzenie w Polsce*, t. III, *Historia języka*, cz. 2, red. M. R. Mayenowa, Z. Klemensiewicz, Warszawa 1962, s. 109): „Bujny renesans likwiduje łatwe, banalne i płynne formacje słotwórcze, dając pierwszeństwo wyrazistym i zleksykalizowanym wyrazom. Padły tu przede wszystkim szablonowe *deverbativa* i banalne negatwa: *pomaganie* – *pomożenie* → *pomoc*, *sromanie* – *sromocenie* → *sromota*, *miłość* – *niemiłość* → *grzech*, *prawda* – *nieprawda* → *kłamstwo*, *wiara* – *niewiara* → *zdrada*, *zdradliwość*”.

sadzie nieznane ówczesnej polszczyźnie: o m i e s z k a w a c z ‘mieszkaniec’ oraz o b y w a c z ‘mieszkaniec’. Leksem *obywacz* w *Słowniku polszczyzny XVI wieku* ma jedynie trzykrotne poświadczenie. Poza *Psałterzem* Reja dwukrotnie pojawia się w *Postępku prawa czartowskiego*³⁴. Ten fragment psalmu jest zapisem zmagania pisarza z niewystarczającym zasobem leksykalnym polszczyzny, jest wyrazem poszukiwań przez Reja odpowiednich leksemów, które sprostałyby wymaganiom poezji biblijnej i pozwoliły uniknąć banalnych powtórzeń w miejscach, w których paralelne konstrukcje wymagały bardziej wyszukanych form językowych niż rozwlekłe imiesłowcy. Dowodzi nie tylko słowotwórczych zdolności pisarza, ale przede wszystkim jego dbałości o żywy język i odwagi we wprowadzaniu do tekstu biblijnego nowatorskich pomysłów słowotwórczych. Rzeczownik *mieszkaniec* za domowi się w języku literackim później, wprowadzi go do literatury dopiero Kochanowski w *Pieśniach* i *Psałterzu*³⁵, leksem *obywatel* również stanie się bardziej popularny dopiero w 2. połowie XVI w. za sprawą tekstów prawniczych, choć pojawia się także w przekładzie *Nowego Testamentu* Murzynowskiego (1551) i *Biblii* Leopolda (1561)³⁶.

Potrzebą wzbogacenia synonimii można tłumaczyć genezę leksemu *nawiazka* ‘to, czym się wiąże, sidło, pęta; przen. zasadzka, fortel’, który odnajdujemy w Psalmie 140:

A tak, miły Panie, jeśli Ty stróżem nade mną nie będziesz, trudno ja mam ujdź, abych od nich troski nie popadł, abowiem oni zawždy stroją rozliczne sidła i potajemne **nawiazki**, aby mogli zaszkodzić człowiekowi umysłu prostego. [140]

Widoczna w twórczości pisarskiej Reja dążność do tworzenia szeregowych zestawień synonimicznych zaowocowała wprowadzeniem do tekstu *potajemnych nawiazek* jako ekwiwalentu *rozlicznych sideł*. Ukazany obraz niebezpieczeństwa czyhającego na człowieka prawego jest pełniejszy: obok dużej liczby zastawionych przez nieprzyjaciół pułapek zaakcentowany został także element zaskoczenia i sposób przygotowania zasadzki: leksem *nawiazka* etymologicznie odnosi się do czynności *wiązania*, dając odbiorcy pewne konkretne wyobrażenie o rodzaju sideł.

Zgromadzony materiał pokazuje, że Rej był bardzo uzdolnionym autorem pod względem słownikowym, że był obdarzony niezwykłą językową pamięcią, która „usłużnie i szybko wyzwalala spod progu świadomości całe bogactwo środków

³⁴ SPXVI, t. XIX, s. 519.

³⁵ SPXVI w. poświadcza tylko 12 użyć rzeczownika *mieszkaniec*, z czego zdecydowana większość pochodzi z tekstów J. Kochanowskiego, pojedyncze lokalizacje notują też teksty chronologicznie późniejsze, m.in. *Cathemerinon* S. Kołakowskiego (1593), *Castus Joseph* S. Gosławskiego (1597), *Kallopea Słowieńska*, S. Grochowskiego (1588). Por. SPXVI, t. XIV, s. 120-121.

³⁶ Por. SPXVI, t. XIX, s. 519-522.

językowych, wyrazów i ich połączeń dla wyrażenia bogatych skojarzeń i obrazów autora³⁷. Jednak nie chodzi tu tylko o niepohamowaną „erupcję mowności”, lecz o świadomy zamysł artystyczny, celowe kształtowanie warstwy stylistycznej tekstu i dbałość o jego stronę intonacyjno-rytmiczną. Analizując konteksty, w których pojawiają się Rejowe indywidualizmy, nie można oprzeć się wrażeniu, że dobór wyrazów nie jest przypadkowy, że pisarz grupuje w bliskim sąsiedztwie formacje tworzone za pomocą tego samego przyrostka, wykorzystując derywację jako sposób rytmizowania psalterzowej prozy. O wyborze niektórych neologizmów bądź wyrazów bardzo rzadkich w szesnastowiecznej polszczyźnie mogła decydować również chęć różnicowania leksemów w sąsiadujących ze sobą paralelnie zestawianych wersach. Niezależnie jednak od motywacji, jaka przyświecała pi-sarzowi w wyborze i doborze leksemów, trzeba koniecznie podkreślić jego nowatorstwo we wprowadzaniu do tekstu biblijnego leksemów niemających oparcia w tradycji literackiej.

OBJAŚNIENIA SKRÓTÓW

- Kn G. KNAPIUSZ, *Thesaurus polono-latino-graecus seu promptuarium lingua Latinae et Graecae* [...], F. Caesario, Cracoviae [Kraków] 1621.
- SL S.B. LINDE, *Słownik języka polskiego*, t. I-VI, Lwów 1854-1860.
- SPXVI *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M. R. Mayenowa, F. Peplowski i in., t. I-XXXVI, Wrocław 1966-
- Sstp *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. I-XI, Wrocław 1953-2002.
- SW J. KARŁOWICZ, A. KRYŃSKI, W. NIEDŹWIECKI, *Słownik języka polskiego*, t. I-VIII, Warszawa 1900-1927.

BIBLIOGRAFIA

- BELCARZOWA E.: Niektóre osobliwości leksykalne Biblii tzw. Leopolity, Wrocław 1989.
- BIEŃKOWSKA D.: O osobliwościach leksykalnych w „Postyllach” ks. J. Wujka, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 43(1998), s. 5-14.
- BORYŚ W.: Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków 2005.
- BRÜCKNER A.: Mikołaj Rej. Studium krytyczne, Kraków 1905.
- CYBULSKI M.: Analiza statystyczna słownictwa piętnastowiecznej części „Psałterza flo-riańskiego”, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 39(1994), s. 19-34.

³⁷ W. KURASZKIEWICZ, *Osobne wyrazy Mikołaja Reja w Słowniku polszczyzny XVI wieku*, w: TENŻE, *Polski język...*, s. 661.

- KARPLUK M.: Stan badań nad językiem Mikołaja Reja – osiągnięcia i postulaty, w: *Mikołaj Rej – w pięćsetlecie urodzin*, cz. 1: *Humanizm, reformacja, retoryka i język*, red. J. Okoń, Łódź 2005, s. 269-288.
- KOROLKO M.: Uwagi o retoryce i rytmie w prozie Mikołaja Reja, w: *Mikołaj Rej w czterechsetlecie śmierci*, red. T. Bieńkowski, J. Pelc, K. Pisarkowa, Wrocław 1971, s. 109-127.
- KOWALSKA D.: Sztuka słowa Mikołaja Reja. Studium stylistycznojęzykowe „Psałterza Dawidowego”, Łódź 2013.
- KSIĄŻEK-BRYŁOWA W.: Warianty w systemie a warianty w idiolektach, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego” 1(1996), nr 1577, *Prace Językoznawcze*, t. XXIV, s. 18-25.
- KURASZKIEWICZ W.: Częstość wyrazów w „Panu Tadeuszu” Adama Mickiewicza i w „Wizerunku” Mikołaja Reja, w: TENŻE, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, wybór i oprac. W. Rzepka, B. Walczak, Warszawa–Poznań 1986, s. 694-714.
- KURASZKIEWICZ W.: Osobne wyrazy Mikołaja Reja w Słowniku polszczyzny XVI wieku, w: TENŻE, *Polski język...*, s. 659-661.
- KURASZKIEWICZ W.: Rzeczowniki w „Wizerunku” Mikołaja Reja, w: TENŻE, *Polski język...*, s. 631-658.
- MRÓZ-OSTROWSKA E.: Rzeczowniki z przyrostkiem *-ość* w języku polskim XVI wieku, w: *Odrodzenie w Polsce*, red. M. R. Mayenowa, Z. Klemensiewicz, t. III: *Historia języka*, cz. 2, Warszawa 1962, s. 303-503.
- ROSPOND S.: Język renesansu a średniowiecza na podstawie literatury psalterzowo-biblijnej, w: *Odrodzenie w Polsce*, t. III: *Historia języka*, cz. 2, red. M. R. Mayenowa, Z. Klemensiewicz, Warszawa 1962, s. 61-181.
- ROSPOND S.: *Studia nad językiem XVI w.* (Jan Seklucjan, Stanisław Murzynowski, Jan Sandecki-Malecki, Grzegorz Orszak), Wrocław 1949.
- ROSTKOWSKA I.: Bibliografia dzieł Mikołaja Reja. Okres staropolski, Wrocław 1970.
- SZCZAUS A.: Rzeczownikowe synonimy słowotwórcze w polszczyźnie XVI wieku, Szczecin 2005.
- WILCZEWSKA K.: Zasady redakcyjne „Słownika”, w: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M. R. Mayenowa i in., t. I: A-Bany, Wrocław 1966, s. XXVI-XLII.
- WITCZAK T.: *Studia nad twórczością Mikołaja Reja*, Warszawa 1975.

OSOBLIWOŚCI LEKSYKALNE W *PSALTERZU DAWIDOWYM* MIKOŁAJA REJA

Streszczenie

W artykule omawia się osobliwości leksykalne *Psałterza Dawidowego* Mikołaja Reja, czyli formy wyrazowe, które nie mają poświadczenia w szesnastowiecznych źródłach leksykograficznych bądź ówczesne słowniki odnotowują je tylko z tekstu Reja. Tego rodzaju leksemy osobliwe są licznie reprezentowane w Rejowej parafrazie, pojawiają się najczęściej jako ekwiwalenty synonimiczne, nierzadko nawet dublety słowotwórcze leksemów o ugruntowanej już pozycji w polszczyźnie literackiej. O wprowadzaniu do tekstu parafrazy neologizmów decydowały różnorodne czynniki, m.in.: dążność do precyzji językowej, możliwości kreacyjne leksemu,

dążność do regularności słowotwórczej oraz względy wersyfikacyjno-rytmiczne, polegające na grupowaniu w bliskim sąsiedztwie formacji tworzonych za pomocą tego samego przyrostka. Na wybór niektórych neologizmów wpływała także chęć różnicowania leksemów w sąsiadujących ze sobą paralelnie zestawianych wersach.

Słowa kluczowe: Mikołaj Rej; XVI wiek; psalterz; leksyka; osobliwości leksykalne.

LEXICAL PECULIARITIES OF DAVID' PSALTER BY MIKOŁAJ REJ

Summary

The article focuses on lexical peculiarities of *David' Psalter* by Mikołaj Rej, that is on these lexical forms which are not present in the 16th-century lexicographic sources or which are present in the dictionaries only on the basis of Rej's works. Such peculiar lexemes frequently appear in Rej's paraphrase, usually as synonymic equivalents, or even as word-formation doublets, of lexemes whose position in Polish literature is stable. Various factors decided about whether to include neologisms in Rej's paraphrase, such as: the desire to strive for lexical precision and word-formation regularity, the possibilities of creating a lexeme and the aspect of versification and rhythm, which aimed at putting together forms created with the help of the same suffix. What helped to choose and accept some neologisms was also the desire to divide these lexemes which occurred next to each other in parallel verses.

Key words: Mikołaj Rej; the 16th century; the Psalter; lexis; lexical peculiarities.